

kodus esimeses raamatukorras seisis neli piiblit, viis lauluraamatut ja hulga muud südanä ja hinget kutsuvat kirjavara.

Aukartlikult Raimo Pullati avaldatud raamatute tusedaid selgi silmitsedes usun, et asi sellega ei lõpe. Tallinna Linnaarhiivi varamus on ju talle veel palju sellesarnast allikmaterjali alates juba 15. sajandist. Tehtud on kõigest esimene, ehkki jälgejättev ja mõõtuandev samm.

Ivar Leimus

Maritima recovered. Raamat Läänemaa keskajast

Saare-Lääne piiskopkond. Artikleid Lääne-Eesti keskajast. Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland. Toim. Ülla Paras. Läänemaa Muuseum, Haapsalu, 2004, 287 lk.

Eesti keskaja uurimine teeb viimasel ajal jõudsaid edusamme. Siin selle rõõmustava ilmingu taustal pikemalt peatumata olgu siiski tõdetud, et praegusaja noored teadlased pööravad tähelepanu peamiselt mineviku olmele ja vaimuelule, kuna taas poliitilise ajaloo tundmises oleme endiselt sõltuvad baltisakslaste juba rohkem kui sajandivanustest käsitlustest. See puudutab nii piiskoppide kui ka orduvõimude poliitikat, erandiks ehk ainult Juhan Kreemi ja Anti Selarti kirjutised.

Seda rõõmustavam oli Läänemaa Muuseumi algatus kutsuda kokku Saare-Lääne piiskopkonnaga 750 aasta juubelile pühendatud esinduslik ajalookonverents, mis toimuski Lihula rahvamuuseumis 2003. aasta maikuu 16. päeval. Ja veel rõõmustavam on, et enamik kuulnud ettekannetest on nüüd ilmunud ka kaunitult kujundatud ning kvaliteetselt trükitud raamatu kujul. Pealegi mitte ainult eesti, vaid ka saksa keeles, mis, võttes arvesse piiskopkonna omaaegset rahvuslikku dualismi ja sellest tulenevat mitmekeelset huvi, on eriti tervitatav ja töötab trükisele ka laiemat levikut väljaspool Eesti piire.

Mida siis võime seekordsest koguteosest lugeda? Raamatu avab Tallinna Linnaarhiivi teaduri Tiina Kala ülevaade Saare-Lääne piiskopkonna käekäigust läbi sajandite. Et tegemist on erakordselt laiaulatusliku teemaga, siis ei saa siin mõistagi oodata kõigi sellesse hõlmatud küsimuste üksikasjalikku käsitlust, vaid pigem stifti ajaloo eri tahkude skitseerimist. Nähtavasti uurija huvide taustast tingituna on kirjutise rõhk just varasemal, 13. sajandi ajalool ning usuelul. Siiski pole tegemist pelgalt refereeriva panusega. Artikli vaat et olulisimaid osi on küll sattunud joonealusesse, kuid vist esmakordselt kirjutatakse siin lahti piiskopkonna nime tekkelugu. Vaevalt keegi peale medievistide teab, et oma ajaloo vältel ei ole piiskopkonda kunagi kutsutud

Saare-Lääneks. Vastavalt paavst Alexander IV korraldusele 1260. aastast oli selle ametlik nimi Saaremaa (*Osilia*) piiskopkond ja nõnda seda ka kasutati, nii dokumentides kui ka pitsatil. Lisanimi Wiek (-Lääne) hakkas levima alles 19. sajandi teise poole baltisaksa ajalookirjutuses, algul lihtsalt kui selgitus. Ja küllap oli see alles Leonid Arbusow noorema 1921. aastal trüki-valgust näinud krestomaahtiline uurimus reformatsioonist Liivimaal, mis põlistas koondnime *Ösel-Wiek* ning tõi selle tõlkevariandi tarvitusele ka eesti keeles. Lisan, et kindlasti tuleks hoiduda selle liitnime edasitõlkimisest ja transkribeerimisest, näiteks inglise (*Insular-Western*) või vene keelde (*saare-ljaeneskij*), millega sünnib kohmakas ja nii ajalooliselt kui ka keeleliselt täiesti põhjendamatu/mõistetamatu terminoloogiline monstrum. Pigem juba võiks võõrkeeltes kasutada ajalookirjanduses juurdunud saksapärasest vormi *Ösel-Wiek*.

See ei ole mainitud autori ainus lisandus piiskopkonna uurimisse. Laialt levinud ja erialases kirjanduses kinnistunud on näiteks negatiivne käsitlus esimesest piiskopist Gottfriedist, mis aga põhineb tervenisti tema vaenlaste, eeskätt paavsti legaadi Modena Wilhelmi süüdistustel. Samas näitavad teised ja sõltumatud allikad Gottfriedi hoopis teises valguses. Ka ei nõustu T. Kala Evald Blumfeldilt pärineva teesiga talupoegade usulisest harimatuses ja kehvast hingeduhooldusest 16. sajandi alguses, vaid peab nende teoloogilisi teadmisi tolle aja kohta täiesti tavapäraseks.

Järgmises artiklis vaatleb Pärnu Muuseumi direktor Aldur Vunk Saare-Lääne piiskopkonna kujunemislugu aastail 1211–1251. Tema kaastöö peatähelepanu on seejuures pööratud 13. saj. teisele-kolmandale aastakümnele. Kirjutisest selgub poliitiliste olude äärmine komplitseeritus Eesti- ja Liivimaa varaajaloos. Esialgu (tõenäoliselt 1211. aastast) vaid paberil seisnud Lihula (*resp.* Eestimaa) piiskopkonna ellukutsumist takistas juba Läänemaa jätkuv kristianiseerimatus. Mõeldagu vaid rootslaste kurvale saatusele Lihulas veel 1220. a. Oma osa olukorra ebamäärasuses oli kindlasti ka Saksa-Taani vastuoludel. Rajas ju Lihula piiskopitooli pärast 1219. aastat uuesti Lundi peapiiskop Anders Sunesen, tegelikult taotles seda kohta aga Liivimaa piiskopi Alberti vend Hermann von Buxhövdn. Kinnituse kõrgesse ametisse saavutas viimane küll Taani kuningalt Valdemarilt, kuid alles tolle vangipõlves, kui kuningal mõistagi polnud suuremat valikuvabadust. Seoses tõigaga, et esimeseks piiskopiks määratud Gottfried kaob allikatest

peagi, vaidlustab autor 1228. aasta piiskopkonna aktsepteeritava sünniajana ja pakub selleks välja pigem 1234. aasta, kui Modena Wilhelm pani aluse *Osilia* piiskopkonnale. Nüüd nimetati ka Lihula piiskop viimaks ümber Tartu piiskopiks, millega lõpetati kauakestnud vastuolu stifti nime ja asukoha vahel.

Poliitikunagi ajaloolase kvalifikatsioonil säilitanud Tõnis Lukas vaatleb oma kirjutises Saare-Lääne piiskopkonna toomhärراسid piiskopkonna eksisteerimise ajal, aastail 1228–1563. Oma uurimuse lähteainese on ta võtnud Leonid Arbusow vanema tööst ja rikastanud seda Roomas välja antava allikakoguga *Repertorium Germanicum*, mis on Eesti ajaloo uurimisel suhteliselt uus ja vähekasutatud materjal. Artiklis vaadatakse toomkapiitli struktuuri, toomhärراسid sissetulekuid (prebendid), resideerimist, päritolu ja haridust. Prosopograafilise analüüsi teel jõuab autor järeldusele, et Liivimaa ei kujutanud endast selles osas midagi ainulaadset. Nii oma juhtimisstruktuurilt kui ka koosseisult sarnanes Saare-Lääne ja sellega võrreldud Tartu piiskopkond ükskõik millise Lääne-Euroopa katoliikliku piiskopkonnaga. Eraldi tõstab T. Lukas Saare-Lääne toomhärراسid puhul esile nende kumulatsiooni, s. t. mitme ameti pidamist korraga, mille põhjuseks olid nähtavasti väikesed sissetulekud. Samal ajendil tavatsesid nad pahatihti ka resideerida mujal, peamiselt rammusas Tartu stiftis. Suur osa vaadeldud toomhärراسid oli kohalikku päritolu, iseäranis Tartu piiskopkonnast, mis näitab, et välismaalt siia eriti ei kiputud. Siiski ei saa noid kõrgvaimulikke süüdistada nõmeduses ega kolkuses – sageli olid nad käinud ühes või koguni mitmes Euroopa ülikoolis, eriti Saksamaal (Rostock, Leipzig, Erfurt).

Puhtalt poliitilisele ajaloole on pühendatud Juhan Kreemi artikkel, mis käsitleb tülisid Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil. See kirjutis sisaldab üpris palju uut, sest autori sõnutsi on E. Blumfeldi sõjaeelses piiskopkonna ajaloo ülevaates just nimetatud perioodi käsitletud erakordse pealiskaudsusega. Võib isegi väita, et tegemist on esimese allikauuringul põhineva sügavama ülevaatega Saare-Lääne poliitilisest ajaloost 15. sajandil.

Oma vaatlust alustab J. Kreem aastaga 1423, mil piiskopitooli pärast hakkasid konkureerima kaks kandidaati, Christian Kuband ja Johann Schutte. Skisofreeniline olukord stifti valitseja koha ümber jätkus järgnevatelgi aastakümnetel, kui kõrge istme pärast võistlesid algul Ludolf Grove ja Johann Creul, seejärel aga Johann

Vatelkanne ning Jodocus Hogenstein. Tegemist polnud üksnes kohaliku tähtsusega asjaga. Liivimaa üldine sise- ja välispoliitiline olukord tingisid, et sündmustesse sekkusid nii kõrgmeister, Liivi Ordu meister, vasallid kui ka Tallinna linn. Kõrvale ei jäänud koguni Taani kuningas, kes oli võtnud Saare-Lääne piiskopkonna oma kaitse alla ja polnud seega nähtavasti unustanud Taani krooni kunagisi õigusi Eestimaale. Probleemid leevenesid ajutiselt alles 1471. a. Tallinna toomhärria dr. Petrus Watbergi üksmeelse valimisega piiskopiks.

Mitult laadi allikate kompleksel kasutusel põhineb Eesti Ajaloomuuseumi osakonnajuhataja Mati Mandeli arutlus selle üle, kas Lihulas oli keskajal tõesti viis kirikut. Olles erialalt küll arheoloog, kombineerib autor väljakaevamistel avastatud teabe viljakalt nii kirjalike ja kartograafiliste allikate (keskaegsed ürikud, Samuel Waxelbergi 1683. a. kaart koos seletustega) kui ka rahvasuust kogutud teadete ja pärimustega. Järeldus on ühene – ehkki viit kirikut Lihulas polnud, oli sealsete sakraalehitiste koguarv (Püha Elisabethi kirik, naistsistertslaste kloostrikirik, lossikabel, Püha Antoniuse ja Püha Johannease kabel) tõesti viis. Sealjuures on kirjalikud teated nende kõigi kohta äärmiselt napid ja lausa sunnivad edasistele väljuuringutele, milleks Lihula kui juba Liivi sõjas hävinud keskus töötab arheoloogile kõige soodsamaid võimalusi.

Vähemalt siinkirjutaja jaoks oli Mati Mandeli artikkel mõneski mõttes inspireeriv. Nimelt lubavad avaldatud andmed katedraali ja lossi ehitamise kohta Lihulas esmakordselt meie ajaloos teatava tõenäosusega välja arvutada omaaegseid ehituskulutusi. Teatavasti eraldas piiskop Heinrich I 1238. a. katedraali ehitamiseks 300 adramaad, kuid esialgu, kolme aasta jooksul, tuli neilt saadavaid sissetulekuid kasutada linnuse ehitamiseks. Et linnus valmis 1242. a., saadi töödega tõesti ettenähtud ajaga, 3–4 aasta jooksul hakkama. Me ei tea paraku Heinrichi aegset maksumäära, kuid 1284. a. kehtestas järgmine piiskop, Hermann Läänemaal adramaa pealt maksuks 2,5 marka, mis tollastes müntides vastas umbes 83 grammile puhtale hõbedale. Eeldades, et maksumäär polnud vahepeal väga dramaatiliselt muutunud, ja teades, et mündid ja kehtiv rahaarvestus jäid sel ajal samaks, võis lossi ehitamisele kuluda u. 75–100 kg hõbedat. Kahjuks ei märgita dokumendis, mitme aastaga kavatseti püstitada katedraal, kuid ilmselt olnuks selle ehituskulud lossiga sama suurusjärku. Järelikult oli suurte sakraalehitiste rajamine jõukohane vaid kõige jõukamatele maaisanda-

tele. See asjaolu õonestab aga tublisti viimasel ajal avaldatud arvamust, nagu oleksid vähemalt Saaremaa 13. sajandi kirikute püstitamise taga seisnud mitte võõramaalastest kolonistid, vaid kohalikud suurnikud. Nagu näitavad Eesti hõbeda-aarded, võis meie muinasrikkurite varandus küündida äärmisel juhul kõigest mõne hõbedakiloni.

Kogumiku lõpetab Inna Põltsami ülevaade Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäärast ning tegutsemisest Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel.

Pärnu säilinud kodanikeraamat on üks vähe-seid hiliskeskaegseid allikaid meie väikelinnade kohta ja ka antud teemal ootuspäraselt kõnekas. Selle analüüs näitab, et endiste orduametnike kõrval oli ordulinna Uus-Pärnu kodanikuks saanud ka rida Saare-Lääne piiskopkonna endisi ametnikke. Sageli kuulusid nad linna majanduseliidi hulka, tegeledes kaubandusega, pidades kõrgeid ameteid ja vallates märkimisväärt kinnisvara. Eelnenud vaga amet oli siin nähtavasti hüppelauaks, võimaldades varuda järgnevas pürjelieluks vajaliku algkapitali. Linnas muretsesid endale kinnisvara koguni piiskopkonna vasallid, s. t. aadlikud, ehkki neil polnud õigust seal elada. Et märgitud piirangust mööda hiilida, tuli ilmselt aeg-ajalt ette aadlike abielusid linnakodanikega. Samuti esinesid nad mitmesuguste Pärnus sõlmitud tehingute tunnistajate ja eestkostjatena, olles nõnda mitmeti linnaellu integreerunud. Täheleddatud nähtused seostab uurija just hiliskeskaja ning varauusaajaga. Tuleb siiski märkida, et allikate nappus ei luba meil otsustada, kas samasuguseid protsesse võis toimuda juba ka varem.

Kokkuvõtvalt sedastagem, et ilmunud köide täiendab nii mõneski vallas meie üsna kasinat teadmistepagasit Saare-Lääne piiskopkonna ajaloost. Teisalt aga tuleb üpris selgelt ilmsiks senine kahvatu uurimisseis kõnealuses valdkonnas. Ja seda olukorras, kus Kopenhaagenis kuningliku ajalooarhiivi riieil tolmub meetreid piiskopkonna dokumente, mida eesti ajaloolased on seni kasutanud häbematult vähe. Alustada võiks kas või regestide avaldamisega, mis looks alusbaasi edasiseks teadustööks.

Ivar Leimus